७. सामाजिक स्तरीकरण

७.१ सामाजिक स्तरीकरण : व्याख्या आणि मूलभूत वैशिष्ट्ये

७.२ सामाजिक स्तरीकरणाचे प्रकार

७.३ सामाजिक गतिशीलता

प्रस्तावना

आपल्या सभोवतालच्या समाजामध्ये विभिन्नता असलेली दिसून येते. त्यामुळेच समाज हा वेगवेगळ्या स्तरांमध्ये किंवा वर्गांमध्ये विभागलेला दिसून येतो. बहुतांशी समाजामध्ये सामाजिक विभाजन आणि सामाजिक स्तरीकरण दिसून येते. प्रत्येक ठिकाणी समाज हा वेगवेगळ्या स्तरांत विभागला गेलेला दिसतो. परंपरागत चालत आलेल्या स्तरीकरणाच्या उतरंडीनुसार व्यक्ती किंवा वर्गाला उच्च किंवा कनिष्ठ स्थान मिळते यालाच 'स्तरीकरण' असे म्हणतात. समाजातील वर्गांमध्ये दिसून येणारी रचनात्मक असमानता ही सामाजिक स्तरीकरण दर्शवते. यालाच आपण समाजातील विविध वर्गांमधील रचनात्मक असमानता असेही म्हणू शकतो.

समाज व्यवस्थेमध्ये व्यक्तीला त्याच्या उतरंडीनुसार स्थान प्राप्त होते. या संकल्पनेला समाजशास्त्रज्ञ 'सामाजिक स्तरीकरण' असे म्हणतात.

सामाजिक विषमता

सामाजिक विभेदीकरण किंवा विभाजन आणि सामाजिक स्तरीकरण यांतील फरक जाणून घेणे महत्वाचे आहे. सामाजिक विभेदीकरण ही संज्ञा समाजामधील समांतर (horizontal) स्तरात असणाऱ्या वर्गांची विभागणी दर्शवते तर सामाजिक स्तरीकरण हे समाजातील ऊर्ध्व पद्धतीचे (vertical) विभाजन दर्शवते. स्तरीकरणाच्या व्यवस्थेमध्ये स्तरांची उच्च श्रेणी किंवा कनिष्ठ श्रेणी याप्रमाणे मांडणी केलेली दिसून येते.

सामाजिक विषमता ही संज्ञा सामाजीकरित्या निर्माण केलेल्या असमानतेविषयी वापरण्यात येते. सामाजिक स्तरीकरण हा सामाजिक विषमतेचा विशिष्ट भाग आहे. यामधून आपणांस समाजातील विशिष्ट वर्ग हे एकमेकांच्या अनुषंगाने कसे रचले गेले आहेत हे दिसून येते.

७.१ सामाजिक स्तरीकरण : व्याख्या आणि मूलभूत वैशिष्ट्ये

७.१.१ व्याख्या

१. *ऑक्सफर्ड डिक्शनरी :* "सामाजिक स्थान किंवा वर्ग यावर आधारित असणारी समाजाची विभागणी म्हणजे सामाजिक स्तरीकरण होय."

२. *पास्कल गिसबर्ट :* "श्रेष्ठ, कनिष्ठतेच्या तत्त्वावर समाजाची कायमस्वरूपी गटात केलेली विभागणी म्हणजे सामाजिक स्तरीकरण होय."

३. *हॅरी जॉन्सन :* "सामाजिक स्तरीकरण ही अशी प्रक्रिया आहे की, ज्यामध्ये विविध व्यक्तींना आणि समूहांना भिन्न-भिन्न स्तरांत श्रेणीबद्ध केले जाते. त्यामुळे एका स्तरामध्ये असणाऱ्या व्यक्ती किंवा समूह समान श्रेणी प्राप्त करतात."

७.१.२ सामाजिक स्तरीकरणाची मूलभूत वैशिष्ट्ये

१. **स्तरीकरण सामाजिक स्वरूपाचे असते :** सामाजिक स्तरीकरण हे व्यक्ती-व्यक्तींतील भिन्नतेचे स्वरूप नसून समाजाचे एक वैशिष्ट्य आहे. थोडक्यात, स्तरीकरण हे शारीरिक योग्यतेनुसार ठरवले जात नसून सामाजिक नीतीनियम, रीती किंवा परंपरेनुसार ठरवले जाते. याचबरोबर स्तरीकरण राजकीय, आर्थिक, धार्मिक अशा इतर संस्थांवरही अवलंबून असते.

२. **पिढ्यान्‌पिढ्या टिकून राहते :** सर्वच समाजामध्ये पालकांचा असलेला सामाजिक दर्जाच मुलांना प्राप्त होतो. अशाप्रकारे विषमतेची ही रचना पिढ्यानपिढ्या चालूच राहते.

३. **सार्वत्रिक परंतु बदलणारे असते:** आपणांस सर्वत्रच सामाजिक स्तरीकरण पहायला मिळते. याचबरोबर सामाजिक विषमतेच्या स्वरूपामध्ये वैविध्य दिसून येते. विषमता ही 'कोणत्या बाबतीत' आणि 'कशा स्वरूपाची' आहे हे समाजानुसार बदलत जाते.

४. **विषमता अंतर्भूत असते :** कोणतीही स्तरीकरणाची व्यवस्था ही काही ठरावीक व्यक्तींना जास्तीत-जास्त संधी उपलब्ध करून देते आणि त्याचे फक्त समर्थनच नाही तर हे कसे योग्य आहे याचा पाठपुरावा करते. समाजानुसार विषमतेचे स्वरूप व विश्लेषण बदलत जाते.

५. **व्यक्तींवर परिणाम होतो :** स्तरीकरण हे व्यक्तीच्या संपूर्ण जीवनाच्या पैलूंवर परिणाम करते. समाजामध्ये असणाऱ्या उतरंडीमुळे व्यक्तीच्या समाजजीवनावर परिणाम होतो. समाजामध्ये असणाऱ्या विशिष्ट उतरंडीमुळे काही व्यक्तींना याचा चांगला अनुभव येतो तर काहींना वाईट अनुभव येतो. याचा परिणाम जीवनातील संधी आणि जीवनशैली या दोन गोष्टींवर झालेला दिसतो.

७.२ सामाजिक स्तरीकरणाचे प्रकार

सामाजिक स्तरीकरणाचे दोन प्रकार असतात.

(i) बंदिस्त स्तरीकरण : ज्यामध्ये व्यक्ती किंवा समूहाला आपला सामाजिक स्तर बदलण्याचे स्वातंत्र्य नसते अशा स्तरीकरणाला बंदिस्त स्तरीकरण असे म्हणतात. जन्माने प्राप्त होणारा सामाजिक स्तर आयुष्यभर टिकून राहतो. म्हणजेच या व्यवस्थेत सामाजिक गतिशीलतेला वाव नसतो. व्यक्ती किंवा समूहाला एका स्तरातून दुसऱ्या स्तरात जाता येत नाही. भारतातील वर्णव्यवस्था व जातीव्यवस्था हे बंदिस्त स्तरीकरणाचे उदाहरण आहे.

(ii) मुक्त स्तरीकरण : जेव्हा व्यक्ती किंवा समूहाला आपला सामाजिक स्तर बदलण्याचे स्वातंत्र्य असते त्याला मुक्त स्तरीकरण म्हणतात. म्हणजेच या प्रकारात सामाजिक गतिशीलतेला वाव असतो. व्यक्ती किंवा समूह एका स्तरातून दुसऱ्या स्तरात जाऊ शकते. आधुनिक औद्योगिक समाजातील वर्ग व्यवस्था (उदा., उच्च वर्ग, मध्यम वर्ग व कनिष्ठ वर्ग) हे मुक्त स्तरीकरणाचे उदाहरण आहे. उदाहरणार्थ, मुक्त स्तरीकरणाचे निकष प्रामुख्याने सत्ता, संपत्ती, बुद्‌धिमत्ता, कौशल्ये इत्यादी आहेत.

यापुढे आपण बंदिस्त आणि मुक्त स्तरीकरणाचे प्रकार म्हणून जातीव्यवस्था व वर्गव्यवस्थेचा विचार करणार आहोत.

७.२.१ जाती व्यवस्था

पारंपरिक भारतीय समाजामध्ये सामाजिक प्राधान्य क्रमानुसार वेगवेगळ्या जातीच्या उतरंडीची रचना दिसून येते. जातीव्यवस्थेमध्ये "पवित्र आणि अपवित्र" या संकल्पनेशी जातीचे असलेले स्थान

निगडित असते. व्यक्तीचे स्थान हे त्याच्या जन्मासोबतच या जातीव्यवस्थेमध्ये जोडले जाते. म्हणून जात हे बंदिस्त सामाजिक स्तरीकरणाचे उदाहरण आहे. हे विशेषतः भारतीय उपखंडाचे वैशिष्ट्य आहे. 'Caste' हा शब्द 'casta' या मूळ स्पॅनिश शब्दापासून तयार झाला आहे. याचा अर्थ वंश किंवा वर्ण असा होतो. भारतात ज्यांना पूर्वापार 'जाती' असे संबोधले जात होते त्यांना पोर्तुगीजांनी सर्वप्रथम 'जात' (caste) असा शब्द वापरला.

जात हे स्तरीकरणातील बंदिस्त व्यवस्थेचे उदाहरण आहे. जातीव्यवस्था ही समकालीन समाजामध्ये बदलताना दिसत आहे. जाती व्यवस्थेच्या काही व्याख्या आणि वैशिष्ट्ये खाली दिलेल्या आहेत.

व्याख्या

१. ***एच्. एच्. रिसले :*** "जात हा समान व वंशपरंपरागत चालत आलेले नाव धारण करणाऱ्या, वंशपरंपरागत चालत आलेला व्यवसाय व उद्योगधंदा करणाऱ्या कुटुंबाचा एकजिनसी समूह होय."

२. ***जॉर्ज ल्युंडबर्ग :*** "जात हा एक असा न बदलणारा वर्ग आहे ज्यामध्ये व्यक्ती जन्म घेतात आणि यातून बाहेर पडण्यासाठी त्यांना अतिशय खडतर परिस्थितीस सामोरे जावे लागते."

३. ***एस्. व्ही. केतकर :*** "जात हा असा गट आहे ज्याची दोन वैशिष्ट्ये सांगता येतील. (१) जात ही ज्या व्यक्ती या समूहात आहेत व ज्या जन्म घेणार आहेत त्यांच्यापुरतीच मर्यादित असते. (२) सामाजिक नियमानुसार या समूहाचे सदस्यत्व कोणत्याही बाहेरील व्यक्तीस देण्यासाठी संपूर्ण मनाई असते."

विख्यात समाजशास्त्रज्ञ आणि प्राच्यविद्या शास्त्रज्ञ जी.एस्.घुर्ये यांनी जातीच्या खालील नमूद केलेल्या मूलभूत वैशिष्ट्यांच्या आधारे जातीव्यवस्थेचे विश्लेषण केले आहे.

जातीची वैशिष्ट्ये

१. **समाजाचे खंडात्मक विभाजन :** समाजाची विभागणी वेगवेगळ्या जातींमध्ये झालेली आहे. जातीचे सदस्यत्व हे जन्मानेच प्राप्त होते. जात ही वंशपरंपरेने मिळते आणि त्यामुळे व्यक्तीचे स्थान हे जातीवर अवलंबून असते. व्यक्तीचा समाजातील दर्जा हा त्याने किती संपत्ती कमावली आहे यावर अवलंबून नसून ती व्यक्ती ज्या जातीत जन्मली आहे त्या जातीच्या दर्जावरून ठरते. व्यक्तीच्या व्यवसायावरून नव्हे तर त्याच्या जन्मावरून समाजातील त्याचे स्थान निश्चित होते. प्रत्येक जात म्हणजे एक विकसित सामाजिक समूह आहे. जातीचे सदस्यत्व जन्माने प्राप्त होते, त्यामुळे एका जातीतून दुसऱ्या जातीमध्ये गतिशीलता अशक्य आहे. प्रत्येक जातीचे स्वतःचे स्वतंत्र सामाजिक स्थान, व्यवसाय, नीतिमूल्य, नियमने आणि कायदे आहेत.

२. **श्रेणीरचना :** जातींची मांडणी श्रेणीबद्ध स्वरूपाची आहे. प्रा. घुर्ये यांच्या मतानुसार "पवित्र आणि अपवित्र" या संकल्पनेच्या आधारावर जातींची मांडणी झालेली दिसते. या व्यवस्थेत प्रत्येक जात ही दुसऱ्या जातीच्या अनुषंगाने श्रेष्ठ किंवा कनिष्ठ स्थान धारण करत असते. ही श्रेणीरचना विभिन्न प्रदेशांनुसार बदलत जाते.

३. **खानपान आणि सामाजिक व्यवहारांवर निर्बंध :** वरील दोन वैशिष्ट्यांवरून दोन जातींमध्ये सामाजिक अंतर कसे पडते हे दिसून येते. पवित्रतेच्या व अपवित्रतेच्या

धारणांमुळे हे अंतर अधिक दृढ होण्यास मदत होते. प्रत्येक जात ही जातीतील प्रत्येक सदस्यावर खान-पान आणि सामाजिक व्यवहार या बाबतीत निर्बंध लादत असते.

४. **वेगवेगळे नागरी आणि धार्मिक हक्क व निर्बंध :** व्यक्तीव्यक्तींमध्ये श्रेष्ठत्व व कनिष्ठत्वाचे वर्गीकरण असमान पातळीवर झालेले दिसते. ज्यामध्ये उच्च जातीय लोक हे सर्व सत्तेचा किंवा सुविधांचा उपभोग घेतात, तर कनिष्ठ जातीतील लोक हे सत्ताहीन, वंचित व कष्टप्रद जीवन जगताना दिसतात.

५. **व्यवसाय निवडीवरील निर्बंध :** जाती व्यवस्थेमध्ये व्यवसाय निवडीचे स्वातंत्र्य नसते. प्रत्येक जात किंवा उपजातींचा समूह हा विशिष्ट पारंपरिक व्यवसायाशी निगडित असतो. व्यवसाय हा वंशपरंपरागत असतो आणि जातीतील प्रत्येक व्यक्तीने त्याचा परंपरागत व्यवसायच केला पाहिजे अशी सक्ती असते.

६. **आंतर्विवाही समूह :** जाती या विविध उपजातींमध्ये विभाजित झाल्या आहेत. प्रत्येक उपजातीचे जाती अंतर्गत विवाहाचे गट पडलेले दिसून येतात. काही विचारवंतांच्या मते, जातीअंतर्गत विवाह हा जातीव्यवस्थेचा महत्त्वाचा पैलू आहे. प्रत्येक जात किंवा उपजात ही आपल्या सदस्यांवर स्वजातीय विवाह करण्यासाठी आग्रही असते.

उपक्रम - १

'फँड्री' हा सिनेमा पाहून त्याचे थोडक्यात विश्लेषण करा व जात व्यवस्था ही सामाजिक, सांस्कृतिक आणि आर्थिक प्रगतीमध्ये कशी अडथळे निर्माण करते ते लिहा.

उपक्रम - २

सद्यस्थितीत जातीची वैशिष्ट्ये कमी अधिक प्रमाणात परिवर्तित होताना दिसतात. त्यातील कोणती वैशिष्ट्ये बदलत आहेत आणि कोणती नाहीत, यावर गटचर्चा करा.

७.२.२ वर्ग

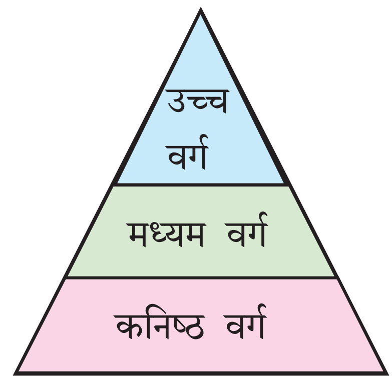

सामाजिक वर्ग हा समान सामाजिक दर्जा धारण करणाऱ्या व्यक्तींचा मिळून बनलेला असतो. प्रत्येक वर्गाची स्वतःची अशी विशिष्ट मूल्ये, विचार, मान्यता आणि राहणीमान असते व ते इतर वर्गांपेक्षा भिन्न असते. सामाजिक वर्ग हा मूलतः दर्जावर आधारित वर्ग असतो. वर्ग हा सामाजिक दर्जाशी संबंधित असतो. वर्ग व्यवस्थेमध्ये दर्जा हा स्वसंपादित असतो, तो जन्मजात मिळालेला नसतो. वर्ग हा एक सार्वत्रिक घटक आहे असे म्हणता येईल. प्रत्येक सामाजिक वर्गाचा स्वतःचा असा एक दर्जा किंवा स्थान आहे. हा दर्जा किंवा स्थान हे प्रतिष्ठेशी जोडलेले दिसून येते. सामाजिक रचनेतील व्यवस्थेनुसार समाजातील स्थान हे सामाजिक दर्जाशी संबंधित प्रतिष्ठेनुसार उंचावत जाते. सामाजिक वर्ग हा सामान्यतः स्थिर वर्ग किंवा समूह आहे. याला अनेकदा विशिष्ट वर्गाच्या राहणीमानाचा किंवा जीवनशैलीचा संदर्भ दिला जातो. यामध्ये वेशभूषा, राहणीमान, मनोरंजनाची साधने आणि सांस्कृतिक साधने यांचा समावेश होतो. एखाद्या वर्गाची पसंती, आवडनिवड, मूल्ये यांच्या विशेषत्वावरून त्यांची

जीवनशैली दिसते. सामाजिक वर्ग हे खुले समूह असतात. ते खुली सामाजिक व्यवस्था दर्शवतात. खुली वर्गव्यवस्था ही अशी व्यवस्था आहे ज्यामध्ये तळापासून ते उर्ध्व दिशेने गतिशीलता शक्य आहे. सामाजिक वर्गाचा पाया हा मुख्यतः आर्थिक दर्जावर आधारित असतो. परंतु वर्ग म्हणजे फक्त आर्थिक समूह नाहीत.

तुम्ही पाहिले आहे का?

बी.के.स्टॅलीन यांची 'India Untouched' ही डॉक्युमेंटरी पहा आणि भारतातील बदलणाऱ्या जाती व्यवस्थेवर गटचर्चा करा.

व्याख्या

१. ***ऑगबर्न व निमकॉफ :*** "व्यक्तींच्या समूहाचे एक, दोन किंवा अधिक असे विस्तृत समूह असतात जे समूहातील सदस्यांना सामाजिकदृष्ट्या श्रेष्ठ आणि कनिष्ठ असा दर्जा देतात, त्यास सामाजिक वर्ग म्हणतात."

२. ***मॅक्स वेबर :*** "वर्ग हा अशा एकत्रित व्यक्तींचा समूह आहे ज्यांना वस्तू व भौतिक साधने तसेच राहणीमानाचा समान दर्जा प्राप्त करण्यासाठी समान संधी उपलब्ध होतात."

३. ***मॉरिस गिन्सबर्ग :*** "वर्ग हा अशा व्यक्तींचा समूह आहे. जे समान कुळ, व्यावसायिक समानता, संपत्ती आणि शिक्षण यांद्वारे समान जीवनशैली, समविचार, भावना, भूमिका आणि वागण्याच्या समान पद्धती प्रस्थापित करतात."

म्हणजेच ज्यांचे स्थान किंवा पत समान आहेत अशा व्यक्तींचा एकत्रित समूह म्हणजे सामाजिक वर्ग होय. अशा समूहाला त्यांच्या आर्थिक व्यवस्थेतील स्थान, सत्ता आणि विशिष्ट जीवनशैली यांवरून ओळखले जाते. वर्गातील विविधता ओळखण्यासाठी संपत्ती आणि व्यवसाय हे महत्त्वाचे घटक आहेत.

पिअरे बोर्द्यु

पिअरे बोर्द्यू यांनी समाजातील उतरंड टिकवून ठेवण्यामध्ये भांडवलाचे चार प्रकार कशी महत्त्वाची भूमिका बजावतात ते स्पष्ट केले आहे. त्यांच्या मते, उच्च वर्गाचे समाजातील स्थान टिकवून ठेवण्यासाठी संपत्ती आणि आर्थिक भांडवलाबरोबरच सामाजिक, प्रतिकात्मक आणि सांस्कृतिक भांडवलही तितकेच महत्त्वाचे आहे.

भांडवलाचे प्रकार	व्याख्या आणि वैशिष्ट्ये	कसे ओळखाल?
आर्थिक भांडवल	संपत्तीवरील मालकी हक्क	संपत्ती, मिळकत, मालमत्ता
सामाजिक भांडवल	सामाजिक गोष्टींमध्ये असणारे सभासदत्व आणि सहभाग	उत्तम समाज संपर्क व ओळखी
सांस्कृतिक भांडवल	कुटुंब आणि शिक्षणातून प्राप्त होते	शैक्षणिक प्राबल्य, कला आणि संस्कृतीचे ज्ञान
प्रतीकात्मक भांडवल	प्रतिष्ठा, दर्जा आणि सामाजिक सन्मान	नावलौकिक आणि आदर

परंतु शिक्षण, वंशपरंपरागत मिळालेला दर्जा, समूहातील सहभाग, स्व-ओळख आणि इतरांच्या नजरेत असणारी 'स्व' ची ओळख या गोष्टीही वर्ग वैशिष्ट्यामध्ये महत्त्वाच्या भूमिका बजावतात.

वर्गाची वैशिष्ट्ये

१. **संपत्ती आणि उत्पन्न :** समाजातील इतर वर्गापेक्षा उच्च वर्गाकडे मोठ्या प्रमाणात एकवटलेल्या संपत्तीवरील मालकी हक्क हा एक महत्त्वाचा घटक असतो. सामान्यतः ज्या व्यक्तींकडे जास्त संपत्ती आणि उत्पन्न आहे त्यांनाच समाजामध्ये उच्च स्थान आणि आदर प्राप्त होतो. जरी संपत्ती आणि उत्पन्न उच्च दर्जासाठी आवश्यक असले तरी एखाद्याचे समाजातील स्थान हे केवळ त्याच्या उत्पन्नाशी जोडलेले नसते. उदाहरणार्थ, एखाद्या कार मेकॅनिकचे उत्पन्न हे शिक्षकापेक्षा जास्त असले तरी त्याचा सामाजिक दर्जा हा शिक्षकापेक्षा कमी मानला जातो. संपत्ती आणि उत्पन्न यांच्या आधारे सामाजिक वर्ग ठरविण्यात काही मर्यादा असल्या तरी उच्च जीवनशैली ही संपत्ती व उत्पन्नामुळेच मिळत असल्याने हा घटक महत्त्वाचा मानला जातो.

२. **व्यवसाय :** व्यवसाय हा सामाजिक वर्गाचा आणखी एक निर्णायक घटक आहे. काही व्यवसाय हे इतर व्यवसायांपेक्षा अधिक सन्माननीय आहेत. उदाहरणार्थ, डॉक्टर, इंजिनिअर, प्रशासकीय अधिकारी, वरिष्ठ महाविद्यालयीन शिक्षक आणि वकिल यांना समाजामध्ये शारीरिक श्रम करणाऱ्यांपेक्षा उच्च दर्जा मिळतो.

व्यवसाय किंवा उद्योगधंदा हा एखाद्याच्या जीवन पद्धतीचा उत्तम निर्देशक आहे आणि म्हणूनच त्याला समाजातील वर्गामध्ये स्थान मिळवून देणारा महत्त्वाचा घटक असेही म्हणता येईल. व्यक्तीचा सामाजिक दर्जा ठरवण्याबरोबरच व्यवसाय हा घटक नीतिमूल्ये, प्रमाणके, कौटुंबिक संबंध अशा अनेक पैलूंशी देखील निगडित आहे.

३. **शिक्षण :** सामाजिक वर्ग आणि शिक्षण यांचाही अन्योन्य संबंध आहे. एखाद्या व्यक्तीचे समाजातील स्थान त्या व्यक्तीला मिळालेल्या शैक्षणिक संधींवर अवलंबून असते. उच्च शिक्षणामुळे व्यक्तींना उर्ध्व गतिशीलतेच्या संधी उपलब्ध होतात. त्यामुळे शिक्षण हे सामाजिक वर्गाचे एक महत्त्वाचे वैशिष्ट्य आहे.

४. **प्रतिष्ठा :** प्रतिष्ठा हा घटक समाजाकडून आदर आणि सन्मान प्राप्त झालेल्या व्यवसायाशी संबंधित आहे. समाजशास्त्रज्ञांनी वेगवेगळ्या व्यवसायाशी निगडित प्रतिष्ठेची क्रमवारी लावण्याचा प्रयत्न केला आहे. व्यक्तीला समाजामध्ये उच्च स्थान आणि प्रतिष्ठा मिळवून देण्यासाठी संपत्ती, व्यवसाय आणि शिक्षण याव्यतिरिक्त कौटुंबिक पार्श्वभूमी, नातेसंबंध, वास्तव्याचे ठिकाण इत्यादी देखील महत्त्वाचे निर्धारक आहेत.

७.२.३ लिंगभाव

प्रत्येक मानवी समाजामध्ये स्तरीकरण दिसून येते. परंतु पूर्वी आर्थिक वर्ग आणि जात हेच या स्तरीकरणाचे महत्त्वाचे निकष मानले जात होते. परंतु नजीकच्या काळामध्ये महिला समाजशास्त्रज्ञांनी हे दाखवून दिले आहे की, आपल्या समाजात स्तरीकरणामध्ये लिंगभाव हा घटकही महत्त्वाची भूमिका बजावतो. लिंगभाव हा सामाजिक स्तरीकरणाचा वैश्विक पाया आहे. भारतातदेखील आपल्याला लिंगभावावर आधारित स्तरीकरण दिसून येते. लिंगभावाधिष्ठित स्तरीकरणामध्ये महिलांपेक्षा

पुरुषांना कायमच उच्च दर्जा दिला जातो.

सर्वसामान्यतः लिंगभावाधिष्ठित स्तरीकरणाची व्याख्या ही दोन भिन्न लिंगांमधील संपत्ती, अधिकार आणि मिळणारे विशेषाधिकर यांचे असलेले असमान वाटप यांच्याशी संबंधित आहे. लैंगिक विषमतेचे परीक्षण हे प्रतिष्ठा, जीवनशैली, विशेषाधिकार आणि संधी यांवर अवलंबून असते. त्याचा संबंध सामाजिक वर्ग, उत्पन्न, शिक्षण, व्यवसाय आणि अधिकाराशी जोडलेला असतो.

लिंगभाव आणि लिंग या दोन समान संज्ञा नाहीत हे जाणून घेणे खूप महत्त्वाचे आहे. लिंग हे स्त्री व पुरुष यांतील शारीरिक फरकाचे निदर्शक आहे. याविरुद्ध लिंगभाव ही संकल्पना स्त्री आणि पुरुषांमधील सामाजिक भेदभाव आणि त्यांच्यातील उतरंडीशी निगडित आहे. लिंग म्हणजे स्त्री किंवा पुरुष यामधील शारीरिक भेद परंतु लिंगभाव म्हणजे पुरूषत्व आणि स्त्रीत्वाची सामाजिक जडणघडण होय. हा भेद समाजातील प्रत्येकाची वर्तणूक कशी असावी हे ठरविते. उदाहरणार्थ, पुरुषाने पुरुषाप्रमाणेच वागावे आणि धैर्य, शौर्य, शारीरिक ताकद हे ठराविक गुण त्याच्यात असणे गरजेचे मानले जाते आणि दुसरीकडे स्त्रियांमध्ये संगोपन/सुश्रूषा, प्रेमळपणा, त्याग या गुणांमुळे स्त्रीला स्त्रीत्व प्रदान होते असे मानले जाते.

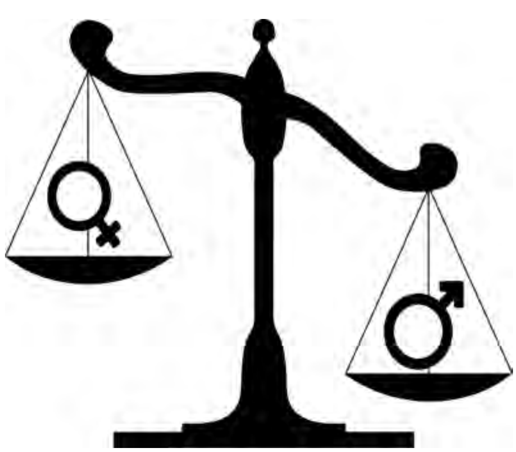

लिंगभेद

जगातील बऱ्याचशा देशांमध्ये समाजाने पुरुषांपेक्षा स्त्रियांना खूपच कमी संधी प्रदान केलेल्या दिसून येतात. जवळजवळ सर्वच समाजामध्ये लिंगभेद दिसतो. सर्वच समाजांमध्ये पुरुष हे स्त्रियांपेक्षा श्रेष्ठ मानले जातात. त्यामुळेच ते स्त्रियांवर वर्चस्व गाजवतात. पुरुषसत्तेमुळे पुरुषी वर्चस्वाला मान्यता मिळते. पुरुषसत्तेमधील पुरुषसत्ताक मूल्यांमुळे स्त्रियांवर वर्चस्व गाजवले जाते. स्त्रियांचे शोषण आणि पिळवणूक केली जाते. पुरुषसत्ता ही जगभर आढळत असली तरीही वेगवेगळ्या समाजातील पुरुषांना असणारे अधिकार आणि सत्तेमध्ये फरक दिसून येतो.

‘या सर्व गोष्टींमध्ये स्त्रीचे स्थान कोठे आहे?’ असा प्रश्न विचारण्याची गरज आहे.

काही समाजशास्त्रज्ञ असा दावा करतात की, समाज या शब्दाचा उपयोग करताना पुरुषी समाज अशा अर्थानेच केला जातो. याबद्दल आपण जागरुक राहिले पाहिजे आणि समाजशास्त्राने नेहमी ‘समाजात स्त्रियांचे स्थान कुठे आहे?’ असा प्रश्न करत रहायला हवे.

या चर्चेकरीता काही मुद्दे:

* **अर्थव्यवस्था :** यामध्ये कमी मोबदल्याची कामे, लिंगभेदावर आधारित कामे आणि मुलांचे पालनपोषण, घरकाम, सुश्रूषा यांसारखे विनापगारी काम यांचा ऊहापोह व्हायला हवा.
* **राज्यसंस्था :** मतदानाचा अधिकार, सत्तेतील प्रशासनामध्ये स्त्रियांचे असणारे स्थान, स्त्रियांचे असणारे

जागतिक नेतृत्व, युद्धामध्ये असणारी स्त्रियांची संख्या आणि शांततेची चळवळ याविषयी प्रश्न विचारण्याची गरज आहे.

* **गुन्हेगारी :** स्त्रिया किती प्रमाणात गुन्हेगारी क्षेत्रात दिसून येतात? किती स्त्रिया तुरुंगवास भोगतात? किती स्त्रिया हिंसक आहेत? खुनासारख्या गुन्ह्यामध्ये सामील आहेत? कायदा स्त्रियांचे प्रश्न कशा प्रकारे हाताळतो?

* **धर्मसंस्था :** किती स्त्रियांना जगामध्ये एखाद्या देवीचा दर्जा दिला गेला आहे किंवा किती स्त्रिया प्रवक्ता/धर्मगुरू आहेत. धर्मामध्ये स्त्रियांना कशा प्रकारे वागणूक दिली जाते. स्त्रियांना ठरावीक धार्मिक विधी, ठिकाणे किंवा दर्जा यापासून वंचित ठेवले जाते का?

* **कुटुंब :** मुलांच्या पालनपोषणातील स्त्री व पुरुषाची भूमिका, लिंगाधिष्ठित श्रम विभाजन कशाप्रकारे दिसते.

* **आरोग्य :** स्त्रियांच्या आजारपणात त्या दवाखान्यात किती वेळा जातात किंवा घरगुती उपायांवरच अवलंबून राहतात. याविषयी विचारणा व्हायला हवी तसेच त्यांना त्यांचे किमान हिमोग्लोबीनचे प्रमाण माहिती आहे का? हे माहिती करून घेणे आवश्यक आहे.

Source: Macionis and Plummer: Sociology - A Global Introduction, Pearsons, UK,2014

उपक्रम - ३

विद्यार्थ्यांचे गट करून प्रत्येक गटाने वरील चौकटीच्या आधारे कोणत्याही एका मुद्द्याच्या अनुषंगाने माहिती जमा करावी व या माहितीचे वर्गात सादरीकरण करावे.

लिंगभावात्मक व्यक्तित्वाच्या ध्रुवीकरणाची आव्हानात्मक पारंपरिक प्रतीके

स्त्रीत्वाची लक्षणे	पुरुषत्वाची लक्षणे
विनम्र	वर्चस्ववादी
अवलंबित्व	स्वतंत्र
भावनिक	विवेकवादी
भित्री	खंबीर
अबला/दुर्बल	सामर्थ्यवान
संतुष्ट	महत्त्वाकांक्षी
निष्क्रिय	कार्यक्षम
सहकार्याची भावना	स्पर्धात्मक
लैंगिक दुय्यमत्व	लैंगिक आक्रमकता

Source: Macionis and Plummer: Sociology - A Global Introduction, Pearsons, UK, 2014

आपण लहान मुलांना ज्या प्रकारची खेळणी देतो त्यातूनच त्यांचे लिंगभावात्मक सामाजीकरण सुरू होते. त्यातूनच लिंगभावात्मक उतरंडीचा पाया रचला जातो आणि त्यांच्यातील लिंगभेद स्पष्ट होत जातो. उदाहरणार्थ, मुलांना कार किंवा लेगो सेट किंवा बॅट-बॉल तर मुलींना भातुकली, मेडिकल

सेट, बाहुली इत्यादी खेळणी दिली जातात.

म्हणजेच, लिंगभावात्मक स्तरीकरण ही संकल्पना समाजातील अर्थसत्ता आणि विशेषाधिकार यांच्या लिंगाधारित विषम विभागणीशी संबंधित आहे.

७.३ सामाजिक गतिशीलता

बदल आणि चलनवलन याच्याशी गतिशीलता हा शब्द संबंधित आहे. तो बदल हा एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी जाण्यासाठी वापरला जातो. सामाजिक गतिशीलता म्हणजे एखादी व्यक्ती किंवा व्यक्तींच्या समूहाचे समाजातील स्थान बदलणे होय.

७.३.१ सामाजिक गतिशीलतेचे प्रकार

१. **समस्तरीय गतिशीलता :** याचाच अर्थ दर्जा न बदलता वास्तव्य किंवा व्यवसायामध्ये केलेला किंवा झालेला बदल होय. या सामाजिक गतिशीलतेमध्ये व्यवसायामध्ये बदल झाला तरीही त्याच्या इतर सामाजिक स्थानामध्ये काहीही बदल होत नाही. काही व्यवसाय जसे की, डॉक्टर, इंजिनिअर आणि शिक्षक या सर्वांचे स्थान समान असते. परंतु एखाद्या इंजिनिअरने तांत्रिक काम सोडून इंजिनिअरिंगमधील शिक्षकी व्यवसाय स्वीकारला तर त्याचे एका व्यवसायामधून दुसऱ्या व्यवसायामध्ये स्थानांतरण होते. परंतु त्यामुळे सामाजिक स्तरीकरणाच्या व्यवस्थेमध्ये कोणताही बदल घडून येत नाही.

२. **एकरेषीय गतिशीलता :** एखाद्या व्यक्ती किंवा समूहाचा व्यावसायिक, आर्थिक किंवा राजकीय स्थानातील बदल ज्यामुळे त्यांचे समाजातील स्थान बदलते किंवा उंचावते म्हणजेच एकरेषीय गतिशीलता होय. सोरोकीनच्या मते, एखाद्या व्यक्तीचे समाजातील एका स्तरामधून त्यापेक्षा वरील स्तरामध्ये होणारे स्थानांतर म्हणजेच ऊर्ध्व गतिशीलता होय. त्याचबरोबर व्यक्तीचे आहे त्यापेक्षा खालच्या स्तरामध्ये होणारे स्थानांतर म्हणजे अधोगामी गतिशीलता होय.

३. **आंतरपिढीय गतिशीलता :** या प्रकारच्या गतिशीलतेमध्ये पुढची पिढी ही आधीच्या पिढीपेक्षा स्वतःच्या सामाजिक दर्जामध्ये खूप मोठा बदल घडवताना दिसून येते. असे असले तरी हा बदल ऊर्ध्वगामी किंवा अधोगामी असू शकतो. उदाहरणार्थ, कनिष्ठ जात किंवा वर्गातील व्यक्ती आपल्या मुलांना चांगले उच्च शिक्षण, प्रशिक्षण, कौशल्य मिळण्यासाठी वेगवेगळ्या सोई-सुविधा पुरवतात. याच्या मदतीने ही नवी पिढी उत्तम व्यवसाय किंवा नोकरी मिळवते.

४. **पिढी अंतर्गत गतिशीलता :** ही संकल्पना एकाच किंवा समान पिढीमधील गतिशीलतेशी संबंधित आहे. एखाद्या व्यक्तीच्या नोकरीची सुरुवात लिपीक या पदापासून झाली. त्याने / तिने पुढील शैक्षणिक पात्रता संपादन करून काही कालावधीतच तो/ती IFS ऑफिसर बनला/बनली किंवा उच्च पदावर गेली. यामध्ये एकाच पिढीअंतर्गत ती व्यक्ती आधीच्या स्थानापेक्षा उच्च सामाजिक स्थानावर पोहोचली यालाच पिढीअंतर्गत ऊर्ध्व गतिशीलता असे म्हटले जाते. याउलट, आहे त्यापेक्षा खालच्या स्तरावर गेली तर त्याला पिढीअंतर्गत 'अधोगतिशीलता' असे म्हणतात.

उपक्रम – ४

आपल्या सभोवतालची आंतरपिढी आणि पिढीअंतर्गत गतिशीलतेची उदाहरणे शोधून त्याचे वर्गात सादरीकरण करा.

पूर्णतः समानतेवर आधारित समाज ही एक आदर्शवादी संकल्पनाच आहे. पण सामाजिक स्तरीकरण हे आपले वास्तव आहे. आपले काम, धार्मिक व्यवहार, नातेसंबंध आणि अगदी व्यक्तिगत अवकाशदेखील जात, वर्ग आणि लिंगभाव या स्तरीकरणाच्या प्रमुख व्यवस्थांशी निगडित आहे हे या पाठामधून तुम्हाला समजले असेल. आतापर्यंत तुमच्या लक्षात आले असेलच की आपण एका अत्यंत विषम जगात रहातो.

सारांश

- बहुतेक समाजातील सामाजिक व्यवस्थेमध्ये सामाजिक विभागणी आणि सामाजिक स्तरीकरण हे विविध स्तरामध्ये झालेले दिसते.
- एखादी व्यक्ती किंवा समूहास उच्च किंवा कनिष्ठ अशा सामाजिक श्रेणीरचनेमध्ये स्थान मिळते त्यालाच सामाजिक स्तरीकरण असे म्हणतात.
- सामाजिक वर्गीकरण आणि सामाजिक स्तरीकरण यामध्ये फरक आहे. सामाजिक विभागणी म्हणजे समान स्तरावर होणारे सामाजिक विभाजन तर सामाजिक स्तरीकरण म्हणजे श्रेणीरचनेवर आधारित सामाजिक स्तरातील स्थान होय.
- स्तरीकरण हे सामाजिक आणि पिढ्यानपिढ्या टिकून राहते.
- सामाजिक स्तरीकरण हे सार्वत्रिक परंतु विविधांगी किंवा बदलणारे आहे.
- सामाजिक स्तरीकरण हे जात, वर्ग, लिंग या विविध घटकांवर आधारित आहे.
- जातीव्यवस्था हे बंदिस्त स्तरीकरणाचे उदाहरण आहे.
- वर्गव्यवस्था हे खुल्या स्तरीकरणाचे उदाहरण आहे.
- लिंगभाव हा सामाजिक स्तरीकरणाचा महत्त्वाचा आणि सार्वत्रिक घटक आहे.
- जेव्हा व्यक्तींचे एका स्तरातून दुसऱ्या स्तरामध्ये स्थानांतर होते तेव्हा त्याला सामाजिक गतिशीलता असे म्हणतात.

स्वाध्याय

प्र.१ अ) दिलेल्या पर्यायांपैकी योग्य पर्याय निवडून विधाने पूर्ण करा.

१. सामाजिक स्तरीकरण हे ------ आहे.
(स्थानिक, राष्ट्रीय, सार्वत्रिक)

२. वर्ग हा ------ स्तरीकरणाचा प्रकार आहे.
(खुल्या, बंदिस्त, ताठर)

३. लिंगाधारित स्तरीकरणामुळे समाजातील ----- वाढीस लागते.
(न्याय, पिळवणूक, समानता)

४. ------ तील सामाजिक स्तरीकरण पवित्र आणि अपवित्रतेच्या संकल्पनेवर आधारले आहे.
(वर्ग, लिंगभाव, जात)

(ब) चुकीची जोडी दुरुस्त करून लिहा.

१. (i) संपत्तीवरील मालकी हक्क - आर्थिक भांडवल

(ii) सामाजिक बाबतीतील सभासदत्व आणि सहभाग - सामाजिक भांडवल

(iii) शिक्षणामधून प्राप्त होते - सांस्कृतिक भांडवल

(iv) प्रतिष्ठा, दर्जा आणि सामाजिक सन्मान - आर्थिक भांडवल

क) अधोरेखित शब्दाच्या जागी अचूक शब्द लिहून विधान पूर्ण करा.

१. जात ही संपत्तीवर आधारित आहे.

२. ज्यामध्ये स्त्रियांना समाजातील सर्वात खालचे किंवा निम्न दर्जाचे स्थान दिले जाते, अशी उतरंड ही वर्गावर आधारित असते.

प्र.२(अ) दिलेल्या संकल्पनेचे योग्य उदाहरण लिहा व तुमच्या उत्तराचे समर्थन करा.

१. जात - सामाजिक स्तरीकरणाचा बंदिस्त प्रकार

२. लिंगभावाधिष्ठित सामाजीकरण

(ब) टीपा द्या.

१. सामाजिक स्तरीकरणाची तत्त्वे.

२. डॉ. जी.एस.घुर्ये यांनी मांडलेली जातीची वैशिष्ट्ये

३. स्थलांतराचे प्रकार

प्र.३ फरक सांगा.

१. जात आणि वर्ग

२. आंतरपिढीय गतिशीलता आणि पिढीअंतर्गत गतिशीलता

प्र.४ खालील संकल्पना उदाहरणासह स्पष्ट करा.

१. उर्ध्व (vertical) गतिशीलता

२. आंतरपिढीय गतिशीलता

प्र.५ (अ) पुढील संकल्पना चित्र पूर्ण करा.

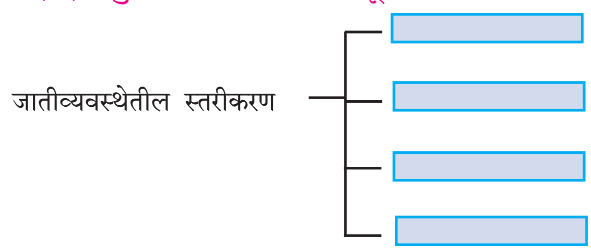

(ब) खालील विधाने चूक की बरोबर हे सांगून सकारण स्पष्ट करा.

१. वर्गव्यवस्थेमध्ये गतिशीलता शक्य नाही

२. शिक्षण हे स्त्रियांच्या सबलीकरणाला प्रोत्साहन देते.

प्र.६ खालील प्रश्नाचे सविस्तर उत्तर लिहा. (साधारण १५०-२०० शब्द)

वर्ग आणि लिंगभाव यावर आधारित स्तरीकरणाच्या प्रकारांची तुमच्या शब्दांत उदाहरणे देऊन चर्चा करा.

उपक्रम

बाबुराव बागुल यांची 'जेव्हा मी जात चोरली होती', दया पवार यांची 'बलुतं', उर्मिला पवार यांची 'आयदान', ओमप्रकाश वाल्मिकी यांची 'झूटन', किशोर शांताबाई काळे यांची 'अगेंस्ट ऑल ऑड्स्' यापैकी कोणत्याही दोन पुस्तकांचे सामूहिक वाचन करून सामाजिक विषमता तसेच लिंगभाव विषमतेवर चर्चा करा.

***